

RÉV ISTVÁN Önszervező utópia

2005.11.13

Különleges kegyelmi pillanatban vált romhalmazzá az államszocialista rendszer. Jó okkal feltételezhető, hogy húsz évvel korábban, 1968-69 táján az összeomlás lehetősége sem kényszeríthette volna egy kerekasztal köré a szembenálló feleket, akik közül egyesek akkor munkás-önigazgatást, mások paraszti kistulajdont, valóságos szövetkezeteket, vegyes gazdaságot, harmadik utat, legalizált második gazdaságot, reprivatizációt, igazi (?) köztulajdont vizionáltak volna.

A hatvanas évek második fele az újbaloldal, az antropológiai romanticizmus, a nemzeti felszabadítás, a radikális kritikai gondolkozás időszaka volt. A nyolcvanas évek vége azonban, szerencsénkre, intellektuális sivatagnak tűnt föl, amely látszólag nem kínált teret a társadalmi, gazdasági és ideológiai kísérletezéshez. Úgy tetszett, nincsen sem idő, sem alternatíva, így azután a készen kapott, máshol már kipróbált, a hírek szerint bevált megoldások és elvek átvételében lehetett gyorsan dűlőre jutni. Kevesen emeltek kifogást: az aktív szereplők generációk sorsát előre eldöntő új helyüket keresték.

Tizenöt év múltán többet tudunk, mint a rendszerváltás megfontolt elemzésre alkalmatlan napjaiban. Nem csupán azért láthatunk másként, mert rendelkezésre áll az elmúlt másfél évtized tapasztalata: a gazdaság kezdeti összeomlása, az addig elképzelhetetlen társadalmi, anyagi egyenlőtlenség, a szegények tömegével szemben kevesek hivalkodó gazdagsága, az állam alig palástolt függősége ócska érdekcsoportoktól, a politikai színtér avított parlagisága, de lassú közös gyarapodásunk is, rozoga, sérülékeny intézményeink alkotmányos garanciái és védelemre érdemes szabadságjogaink. Tizenöt évvel ezelőtt felelősen gondolkodó ember nemigen állhatott volna elő társadalmi méretű kísérletek ötletével. Tizenöt év azonban nagy idő: 1945-ben senki sem sejtette előre, hogy tizenöt év múlva véget érnek az ötvenes évek, és a hatvanas évekkel egy egészen új korszak veszi kezdetét. Ma többet tudunk, mást is tudunk, mert időközben megváltozott körülöttünk a világ, ha Magyarországról nézve ez ma még alig pontosan kivehető. Tizenöt évvel ezelőtt nemcsak a kommunizmus omlott össze, de éppen tizenöt éve készült el a legelső honlap az interneten. Úgy tűnik, hogy a változó társadalmi közeghez igazodó technológia alapjain olyan új gazdaság- és társadalomszerveződési rendszer alakul, amely lassan megszüli az önreflexiót, a már nem csak naiv ideológiai elemzést is.

A világgazdaság leglátványosabban fejlődő ágazataiban - a piaci és a nem piaci alapokon működő szervezeteknél egyaránt - az elmúlt években a termelés és elosztás radikális decentralizációja zajlik. A XIX. században létrejött és a XX. század második felében szélsőségesen kiteljesedett központosítás, a gazdasági egységek teljes körű hierarchizációja mintha átadná a helyét a hálózatszerűen széttagolt szereplők együttműködésének. A folyamat legismertebb eredménye természetesen az internet (aminek eredeti koncepciója egy valóságos személyhez, Tim Berners-Lee nevéhez köthető), milliók központi koordinálás nélküli fejlesztőmunkájának és használatban továbbfejlesztésének eredménye. Az internet működését ma már nagyobb részben szabad (hozzáférésű), nyílt forráskódon alapuló - bárki által felhasználható, másolható, továbbfejleszhető, továbbadható - programok biztosítják. Az adatok nem egy központi adatbankból, hanem egy rendkívül bonyolult, átláthatatlan, központtal nem rendelkező hálózatról érkeznek a felhasználóhoz. Miközben az információt, a tudást, a kultúrát egyre több, mind szigorúbb és hosszabb megkötéseket előíró nemzeti és nemzetközi jogszabály igyekszik nyereséget hozó áruként kezelni és elzárni a kevésbé tehetősek elől, mégis, ma már egyre szabadabban juthatunk információhoz, kultúrához, értékes tudáshoz, amelyet nem hagyományos piaci alapon működő szervezetek állítanak elő vagy forgalmaznak.

Háború zajlik. A front egyik oldalán hagyományos, huszadik századi piaci logikával működő konglomerátumok, az információt, kultúrát, tudományt szórakoztatóipari áruként forgalmazó AOL Time-Wernerek, megfejthetetlen, továbbfejleszhetetlen, titkosított kóddal operáló Apple, Microsoft és szabadalmaikat állami privilégiumokkal halhatatlanná tévő társaik, a másik oldalon tizenkét éves gyerekek, akik hatékonyabban képesek a kultúrát terjeszteni, mint az árjelzésekkel operáló, rendőrök, ügyvédek, állami felügyeletek védelme mögé húzódó piaci szereplők.

A háború megítélésében technikai, gazdasági, jogi, politikai és morális érvek keverednek. A szoftverfejlesztés apró lépésekben haladó technikai, intellektuális, nem hagyományosan koordinált tevékenységet igényel, ezért lehet sikeres a szabad forráskódot használó, széttagolt fejlesztők kollaborációja. Hasonló folyamat zajlik a genetikában; az emberi géntérkép is ilyen együttműködés eredménye. Vannak esetek, amikor a szabad hozzáférés nem alternatíva, hanem az egyetlen lehetőség súlyos problémák megoldására. A jelenlegi szabadalmi rendszerben gazdaságilag irracionális befektetni már lejárt szabadalmú gyógyszerek úgynevezett másodlagos hatásainak kutatásába. Ha az aszpirin gyógyítaná a rákot, egyetlen cég sem fektetne pénzt a kísérletekbe, hiszen nem tudná szabadalmaztatni a felfedezést. Így csak decentralizált, önkéntes munkán alapuló kutatással lehet próbálkozni, aminek

eredménye azután mindenki számára szabadon hozzáférhető.

Gyakran közgazdasági megfontolásból legyintenek a világgazdaság új fejleményeire. A közkeletű közgazdasági vélekedés szerint a tulajdonjogok létrejöttének racionális alapja a külsődleges tényezők (az externáliák - vagyis a költségek és nyereségek) internalizálásának igénye: "A tulajdonjogok azért alakulnak ki, hogy internalizálni lehessen az externáliákat, akkor, ha az internalizálás nyeresége meghaladja annak költségeit" - írta klasszikus megfogalmazásában a közgazdász Harold Demsetz. Míg a megfogható, fizikailag létező javak esetében az externáliák jelentős része - a környezet szennyezése, az erőforrások felélése, a közös földek legelőinek kimerülése - negatív következményekkel jár, a szellemi tulajdonjavak esetében az externáliák - amilyen a tudás terjedése - elsősorban pozitív előjelűek. Ami a fizikai javak esetében költség, az a szellemi javaknál nyereség. Az információ olyan közös jószág, amelyet a nélkül lehet fogyasztani, hogy ettől másoknak kevesebb jutna belőle.

Az új, gazdaság-, társadalom- és kultúraszerveződési alternatívákról folytatott viták többsége ma a szellemi tulajdonjog kérdéseivel foglalkozik. A választás érthető, hiszen amint azt már az időszámítás előtti ötödik században a szofisták - talán Prótagorász vagy egyik követője - észrevették, a tudást úgy lehet áruba bocsátani, hogy az eladónak nem kell lemondania az addig birtokolt jószágról. (Paradox módon az ismereteket áruként kezelő szofisták előfutárai voltak a tudás demokratikus elsajátításáért fellépő mozgalmaknak, hiszen úgy vélték: nemcsak a kiválasztottak, de bárki - aki hajlandó fizetni érte - képes elsajátítani az ismereteket.) A szellemi javak nem rivális jószágok - miközben én fogyasztom, használom, te is élvezheted a hasznát, egyetlen szellemi termék létrehozása elvileg, sőt gyakorlatilag is végtelen felhasználó igényeit elégítheti ki zéró marginális költségráfordítással. ("Írd meg egyszer, futtasd mindenütt!", amint a szabad szoftvermozgalom mottója állítja.)

Az államszocialista rendszer látványos kudarca is hozzájárult azonban ahhoz, hogy a tulajdonjogokról folytatott mai viták többsége a szellemi tulajdonról folyik. A szocializmus a kisajátítók kisajátításával kezdte; a XIX., XX. századi gazdaság talaján a tulajdonjogok radikális vitatása a fizikai javak, a megfogható termelési tényezők közös tulajdonba vételét jelentette. A megfogható jószágok kisajátítása csak radikális, forradalmi változások következménye lehet, és a XX. század második felére nyilvánvalóvá vált a kísérletek tragikus következménye. Radikális politikai megfontolások talaján nem terem több gabona - bár Amartya Sen kutatásai azt sejtetik, hogy demokráciában kevesebben éheznek, mint önkényuralmi rendszerekben, a termelőeszközök köztulajdona még a világ egyetlen táján sem segítette a politikai rendszerek demokratizálását. Az információ köztulajdona

lehetővé teszi a fontos kérdések folyamatos, nyilvános vitatását; a hagyományos egyirányú média egyeduralmát felválthatja az interaktív társadalmi kommunikáció. A működőképes demokratikus rendszer feltétele az aktív, hatékony állampolgári részvétel. Az internet közvetlenül nem eredményez magasabb terméshozamot, de ha általánosíthatóak a Nobel-díjas Sen Indiában szerzett tapasztalatai, a korábbinál több kenyér jut a legszegényebbeknek ott, ahol cenzúrázatlanul terjedhet a köz tulajdonként kezelt információ.

Az információ, a kultúra, a tudás közös tulajdonba vétele, bár a szellemi javakkal kereskedő társaságok államilag megtámogatott kiváltságaiba ütközik, nem igényel forradalmat. A Microsoftot nem, csak egy alternatív operációs rendszert lehet közjósággá tenni. A szellemi közjavak együtt létezhetnek a piacon értékesített magántulajdonnal, még akkor is, ha az együttélés súlyos konfliktusokkal és jogi hidegháborúval jár. A szellemi köztulajdon hívei úgy hiszik, hogy létrehozható a javak egy részének alternatív tulajdonjogi rendszere, függetlenül a fizikai javak tulajdonjogának eltérő intézményi szabályaitól. Ezért esik szó az egészségügyi információhoz jutás jogáról, de nem az egészséghez kapcsolódó alapvető emberi jogról. Jogom van (lenne, ha Afrikában ki tudnám fizetni a 4000 dollár előfizetői díjat) olvasni a Malária című folyóiratot, de a szellemi köztulajdon támogatóinak nincs válaszuk arra, hogy milyen jogon gyógyuljak ki a maláriából. Úgy tetszik, hogy a "köztulajdon" szocialista gyakorlatának bukása után alig valakinek van mersze másról, mint a szellemi javak társadalmasításáról beszélni.

Egyre több tárgy kezelhető azonban úgy, mint ha digitális jel, az információ kézzel megfoghatatlan egysége lenne. A fizikai és szellemi javak világát elválasztó határ egyre képlékenyebb; szellemi tulajdonról beszélve szavaink mindinkább a megfogható tárgyak fizikai világát érintik. Ami azelőtt megfogható volt, mára testetlen alakot öltött. A 2004. évi amerikai biotechnológiai ipari konferencián két jogász és egy bioinformatikus bemutatta a gyógyszerkutatás és fejlesztés alternatív modelljét. A modell ott működhet, ahol a profitkilátások ésszerűtlenné teszik a szükséges kezdeti befektetéseket: ahol nincs jelentős fizetőképes kereslet, mivel a betegek szegények, elesettek, nem képesek érdekeiket érvényesíteni, nincs működő egészségbiztosítás. Tipikusan ebben a helyzetben van az a körülbelül ötszázmillió trópusi betegségben szenvedő afrikai, akinek kilátása sincs arra, hogy gyógyszerhez jusson. A javasolt modell, a Tropical Disease Initiative a biológia és a számítástechnika konvergenciáját használja ki. A számítógépes gyógyszerfejlesztés hasonló elven működik, mint a számítógépvírust felfedező program kifejlesztése. Mindkét esetben hatalmas adathalmazban, a forráskódban lévő parányi szemcséket kell megtalálni. A biológiában genomnak nevezik a forráskódot, és géneket keresnek,

amelyek aktiválása vagy deaktiválása a kívánt hatáshoz vezet. A bioinformatika is kísérleteket végez: csak éppen helyhez kötött laboratórium helyett a virtuális térben, számítógépen, in silico.

A változások teoretikusai általában nem forradalomról beszélnek; vigyázó szemüket nem Párizs (elővárosai)ra vetik, még akkor sem, amikor Marx Tőkéjének az eredeti tőkefelhalmozásról, a közlegelőkről, a bekerítésekről szóló, történetileg téves passzusait idézik. Eben Moglen, a Columbia Egyetem jogprofesszora, a Free Software Foundation egyik alapítója és jogi tanácsadója 2003 januárjában közzétette dotKom(munista) Kiáltványát, amelynek első sorát a szabad információ kísértete járja be, de a szöveg radikális hevülete nem terjed túl az információ szabad áramlásának határain. Az aktivisták nem forradalomról vizionálnak, inkább önszervező, önszerveződő rendszerekről. A sokszor idézett klasszikus Steven Johnson Emergence című, 2002-ben megjelent műve, amely a hangyák, az öntudat, a nagyvárosok és a szoftverek egymáshoz kapcsolódó életéről (sic) fantáziál. A forradalmi utópiával szemben az új elméletek, mint legutóbb Joichi Ito Emergent Democracy című írása az Extreme Democracy című kötetben (www.extremedemocracy.com) azt keresik, miképpen jönnek létre egyszerű szabályok követésével komplex, előre megjósolhatatlan, precedens nélküli alakzatok. Nem a II. Internacionálé által vallott történelmi determinizmusról van itt szó. Ellenkezőleg, a hangsúly mindig a központi koordináció hiányára, az önszervező folyamatra kerül.

Aki hagyományos forradalomra vár, könnyen elvétheti a pillanatot. Úgy járhat, mint Pozsgay Imre és a politikai bizottság tagjai, akik 1989. június 16. estéjén fellelegezve olvasták Pallagi Ferencnek, a III/III. ügyosztály vezetőjének jelentését arról, hogy sikerült Nagy Imre újratemetésének napját megúszni: senki sem támadta meg a Rádiót, nem döntötték meg a rendszert. A megkönnyebbült olvasók rossz helyen kereskedtek: nem vették észre, ami a szemük előtt történt, hogy a tetemmel együtt rendszerük is a sírba szállt.

A XX. század története leírható úgy, mint folyamatos, erőszakos, makroszintű, központilag vezérelt beavatkozási kísérlet a dolgok menetének megváltoztatására. A gazdaság adott állapotából táplálkozó XX. századi utópiák kora a nyolcvanas években véget ért. Ebből a nézőpontból úgy tetszik, hogy a makroszintű utópiák helyét akkor egy másfajta technooptimizmusra építő utópia vette át. A géntechnológia, az informatika, a nanotechnológia talaján lehetők tűnt föl egy új, most a mikroszintű, decentralizált önszervező beavatkozások átfogó sikerében reménykedő utópia.

A rendszerváltás idején itt mással voltunk elfoglalva: éppen az utópiák kimúlását ünnepeltük abban a hiszemben, hogy az ismerősnek vélt, utópiák nélküli új világ végre emberhez méltóbb életet hoz ezen a tájon is. A serdületleneknek, akiknek minden helyzet új, akik a létezővel szemben a kilencvenes évek elején is a lehetségest keresték, pedig csak a magyar szupremácia, a Kárpát-medencei magyar kultúrfölény, a jobboldal által kínált radikális populizmus maradt mint elérhető utópia. Nem vettük észre, hogy a történelem végéről írt lapos mondatokon túl még mi minden meglepetést hozhat a jövő. Kiszámítható viszonyokat akartunk, nem meglepetést. Pedig Oscar Wilde, még szomorú végű pere előtt, amikor még ő is úgy hihette, hogy minden és mindent lehet, "Az emberi lélek a szocializmusban" című tanulmányában már megírta: "Az olyan térkép, amelyen Utópia nem található, pillantásra sem érdemes."